

Müslüman-Türk Kültüründe Büyüyen Çocukların Resimlerinde Ölüm ve Hayat Kavramlarının Tematik Analizi

Thematic Analysis of the Concepts of Death and Life in the Paintings of Children Growing up in Muslim-Turkish Culture

Sema YILMAZ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, Sivas, Türkiye

Bu makale 31 Ağustos-3 Eylül 2019'da Gdańsk-Polonya'da gerçekleştirilen Uluslararası Din Psikolojisi Kongresi'nde (IAPR) sunulmuş ve özet olarak yayınlanmış "Death and Life Themes in Children's Paintings" başlıklı bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Sema YILMAZ
E-mail: semayilmaz@cumhuriyet.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 30.07.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 03.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date: 05.12.2024

Atıf: Yılmaz, Sema. "Müslüman-Türk Kültüründe Büyüyen Çocukların Resimlerinde Ölüm ve Hayat Kavramlarının Tematik Analizi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 62/1 (Aralık 2024), 170-187.

Cite this article as: Yılmaz, Sema. "Thematic Analysis of the Concepts of Death and Life in the Paintings of Children Growing Up Muslim-Turkish Culture". *Journal of İlahiyat Researches* 62/1 (December 2024), 170-187.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

öz

Çocuklar ölümü düşünürler, ölümle ilgili duyguları ve tasavvurları vardır. Hayallerinde, oyunlarında ve çizimlerinde ölüme yer verirler. Çocukların ölümü nasıl tasavvur ettikleri onların yaşamla bağlarını belirler. Aynı şekilde birbirinin zıddı gibi görünen ölüm ve yaşam olgularını birlikte düşünmeleri bütünleyici bir kavrayışa ulaşmalarına da yardım edebilir. Bu nedenle çocukların dünyasında ölüm ve yaşam olgusunun bilimsel olarak incelenmesi önemlidir. Benmerkezcilik, animizm ve antropomorfizm gibi çocukluk dönemine ait bazı zihinsel özellikleri onların olayları anlama ve hayal etme becerilerinde etkilidir. Ayrıca yaş ve cinsiyet de farklılıklar yaratmaktadır. Bu çalışmada çocukların ölümü ve yaşamı nasıl anladıkları ve tasavvur ettikleri araştırılmıştır. Nitel araştırma yaklaşımlarından durum çalışması deseninin kullanıldığı çalışmada verilerin analizi için projektif bir yöntem olan resim analizi tekniği uygulanmıştır. 2019'da Türkiye'de Müslüman ailelerin çocukları üzerinde gerçekleştirilen araştırma için ebeveynlerinden onam alınan yaşları 9 ile 13 yaş arasında değişen 57 çocuktan ölüm ve yaşam hakkında resim yapmaları istenmiştir. Resimler çocukların cinsiyet, yaş ve bilişsel gelişim dönemleri göz önünde bulundurularak tematik olarak analiz edilmiştir. Çözümlemeler için MAXQDA 2022 nitel veri analizi yazılım programı kullanılmıştır. Araştırmada çocukların ölüm ve hayat hakkında çizdikleri resimlerde cinsiyetlerine, yaşlarına, bilişsel gelişim dönemlerine, bireysel tecrübelerine, dinî ve kültürel alt yapılarına göre farklı kompozisyonlar ve figürler kullandıkları görülmektedir. Literatür eşliğinde çözümlenen resimlerdeki somut ve soyut temalar kodlanmış ve hiyerarşik kod modelleri, kod bulutları, cinsiyet ve gelişim dönemi farklılıklarına göre çapraz analizler sunulmuştur. Bireysel farklılıklara göre resimlerden örnekler sunularak bulgular eşliğinde yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Çocukluk, Ölüm-Hayat Algısı, Çocuk Resimleri, Tematik Analiz.

ABSTRACT

Children think about death, they have feelings and imaginations about death. They include death in their dreams, games and drawings. How children conceive of death determines their ties with life. In the same way, thinking about death and life together, which seem to be opposites of each other, can help them reach a complementary understanding. For this reason, it is important to scientifically examine the phenomenon of death and life in the world of children. Some mental characteristics of childhood such as egocentrism, animism and anthropomorphism are effective in their ability to understand and imagine events. In addition, age and gender create differences. In this study, it was investigated how children understand and imagine death and life. In the research employing the case study design from qualitative research approaches, the paintings analysis technique, which is a projective method, was applied to the analysis of the data analysis. For the research carried out on children from Muslim families in Turkey in 2019, 57 children with parental consent aged between 9 and 13 were asked to draw pictures about death and life. The pictures were analyzed thematically, considering the gender, age, and cognitive developmental stages of the children. The MAXQDA 2022 qualitative data analysis software program was used for the analyses. In the study, it was observed that the children used different compositions and figures according to their gender, age, cognitive developmental stages, individual experiences, and religious and cultural backgrounds in the pictures they drew about death and life. Concrete and abstract themes in the pictures analysed in the light of the literature were coded and hierarchical code models, code clouds, and cross-analyses according to gender and developmental period differences were presented. Examples of the pictures according to individual differences were presented and interpreted in the light of findings.

Keywords: Psychology of Religion, Childhood, Death-Life Perception, Child Paintings, Thematic Analysis.

GİRİŞ

*“Ölüm hayatın sonunda gerçekleşen bir olgu olmasaydı
yaşadığımızı bile bilemeyecektik!”*

Françoise Dolto

Çocukların ölüm ve hayatla ilgili karmaşık kavramları nasıl anladıkları ve bunlarla nasıl başa çıktıklarına dair bir araştırma onların duygu, düşünce ve davranışlarına dair derin bir anlayış imkânı sunacaktır. Ancak çocukların kendini ifade etme ve onların dünyalarını bilimsel olarak inceleme araçlarının sınırlılığı bu türden bir araştırmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte çocukların düşüncelerini, duygularını ve deneyimlerini ifade etmeleri için sanatın güçlü bir araç olabileceği düşünülmektedir. Çocuk resimleri onların iç dünyalarına geniş bir pencere açabilir ve yaşam ve ölüme bakış açılarını anlamamıza yardımcı olabilir. Resim çizmek, çocukların duygu ve düşüncelerini güvenli ve serbestçe ifade etmelerine yardımcı olan etkinliklerden biridir (Özer, 2018; Salughter, 2005; Tümülü, 2013; Türkmen, 2016).

Yalom'a (2014, 128-138) göre çocukların ölümle ilgili düşüncelerinin incelenmesi insanlığın ölüm karşısındaki durumunu orijinal haliyle anlamak için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Ancak çocukların ölüm hakkında bildiklerini öğrenmenin önünde bazı engeller vardır: Küçük yaştaki çocukların dil eksikliği ve soyut düşünme kapasitelerinin sınırlılığı, yetişkinlerin onların iç dünyalarını anlamalarının önünde zorlu bir engel teşkil etmektedir. Bu nedenle profesyoneller çocuğun neyi bilip neyi bilmediği konusunda varsayımlarda bulunurlar. Çocukların ölümün daha az farkında olduğu ve daha az acı çektiklerine dair yetişkinlerin ön yargısı onların derinlemesine incelenmesinin önünde bir engeldir. Bir de anne-babalar çocuklarla ölümü konuşmak konusunda ne kadar aydınlanmış olsalar da çocuğun stresini fark ettiklerinde geri çekilirler.

Çocukların ölümü kavrama ve algılayışları birdenbire ve kolayca olmaz, gelişimsel bir süreç izler. Aynı zamanda yaş, cinsiyet, soyut düşünme yeteneği, ölümle ilgili bazı alt kavramları anlama, ebeveyn ve öğretmenlerle ölüm hakkında iletişim kurabilme ve ölümle ilgili tecrübeler, dinî gelişim, Tanrı algısı gibi değişkenlerle bağlantılıdır. Çocukların ölümle ilgili “sona erme”, “kaçınılmazlık” ve “yaşlanma” alt kavramlarını anlamaları onların yaş ve cinsiyetlerine göre farklılaşmaktadır (Bayer, 1989). Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri arttıkça ölüm ve ilişkili alt kavramları kavrayışları da artmaktadır (Yılmaz, 2012). 4-8 yaş aralığındaki İranlı çocuklarla yapılan görüşmeler onların bilişsel gelişim düzeyleriyle paralel olarak ölümü “geri döndürülemezlik”, “evrensellik” ve “hayati fonksiyonların kaybı” kategorileriyle birlikte anladıklarını belirlemiştir (Mahmoodashiri - Khodabakhshi-Koolaee, 2020, 15). Kronik hastalığın özellikle yaşa bağlı olarak erkek çocukların ölümün kaçınılmazlığını algılamalarında etkili olduğu bulgulanmıştır. Ölümle ilgili soyut algılayışın sağlıklı çocuklarda daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bayer, 1989). Ölüm deneyiminin çocukların ölümü kavrayışı ve ölüme dair kaygılarını etkilemediğini tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır. Bunun yanında ölüm hakkındaki iletişim daha etkili bulunmuştur. Ölüm hakkında ebeveyn çocuk iletişiminin niteliği geliştikçe çocukların ölümü kavrayış düzeyleri de doğru orantılı olarak artmaktadır. Aynı şekilde bu iletişim becerisi çocukların ölüm kaygısını da azaltmaktadır (Koytak, 2008). Çocukların ölüm hakkındaki tasavvurları ebeveynlerinin dinî açıklamaları ve kendi dinî gelişim seviyeleri ile de ilintilidir. Yılmaz'ın (2013) araştırmasına göre çocukların sevgi yönelimli Tanrı algısı puanları arttıkça ölümü kavrama düzeyleri de artmaktadır.

Ülkemizde çocukların ölümü kavrayış ve algılayışlarıyla ilgili çalışmalar sınırlıdır. Çocuklarda ölüm olgusunu inceleyen ilk çalışmanın Akpınar'a (1988) ait olduğu söylenebilir. Çalışmada 9 yaş çocuklarında ölüm kavramı bilişsel ve sosyo-kültürel düzeyleriyle karşılaştırılmıştır. Bayer (1989), çocukların ölümü kavrayış süreçlerine hastalık deneyimlerini dahil etmiştir. Koytak (2008) 7-11 yaş grubundaki çocuklarda ölüm kavramının gelişimi ve ölüm kaygısını ebeveynlerin ölüm kaygısı ve çocukları ile kurdukları iletişim bağlamında; Yılmaz (2013), ilköğretim çocuklarında ölüm olgusunu bilişsel ve dinî gelişim süreçleriyle ilişkili olarak ele almıştır. Tümülü (2013), okul öncesi ve ilköğretim aşamasındaki 5-12 yaş çocuklarının resim çizme yoluyla ölümü algılayış ve ifade ediş biçimlerini incelemiştir. Aydın, (2015) 4-6 yaş çocuklarının doğum ve ölüm olgusunu kavrayış biçimleri görüşme yoluyla incelemiştir. Uzun'un (2022) yakınlarını kaybetmiş çocuklarla yaptığı çalışmasında resim ve etkinliklere başvurulmuş onların ölümü algılayışları ve duygusal tepkileri incelenmiştir. Konuya dolaylı olarak katkıda bulunan çalışmalardan biri annelerin çocuklarıyla ölüm hakkında kurdukları iletişimin kendi ölüm kaygılarına olan etkisine (Çetin, 2015); diğeri de Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretmenlerinin gözünden çocukların ölüm hakkındaki merak ve ihtiyaçlarına odaklanmıştır (Şimşek, 2021).

Çocuklar psikolojik ve gelişimsel olarak ölümden etkilenirler. Onların ölümü nasıl algıladığını bilmek olası psikolojik sorunlar için önleyici, onlara yönelik hazırlanacak programlar için geliştirici ve bütünleyici olabilir. Çocukların ölümü algılayışlarının anlaşılması, kültür, din, aile açısından da oldukça önemlidir. Dolayısıyla halen büyük bir boşluk olan bu alanda yapılacak bilimsel çalışmalar konuya oldukça önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu çalışmanın literatüre katkısı çocukların dünyalarındaki

ölüm olgusunu derinlemesine analiz etmeyi hedeflemesidir. Bu amaçla çocukların sadece ölümle ilgili değil bütüncül bir yaklaşımla hayatla ilgili algıları da araştırmaya dahil edilmiştir. Onların hem somut hem soyut bilişsel özellikler gösterdikleri bir geçiş dönemini kapsayan ve 9-13 yaş arasına odaklanılmış ve çocukların resimleri nitel bulguları nicelleştirme imkânı da sunan bir analiz programı (MAXQDA) ile analiz edilmiştir. Dolayısıyla bu araştırmada çocukların ölüm ve hayat olgusuna dair resimleri incelenmiş ve aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Çocukların resimlerindeki ölüm ve hayat kavramlarına ait temalar ve kodlar nelerdir?
- Çocukların resimlerindeki temalar ve kodlar cinsiyete göre farklılık göstermekte midir?
- Çocukların resimlerindeki temalar ve kodlar yaş ve bilişsel gelişim dönemlerine göre farklılık göstermekte midir?

1. ÇOCUKLARDA ÖLÜM KAVRAMI

Ölüm kavramı, kültürel gelenek ve inançları, bireysel ve duygusal hususları, dinî doktrinler ve anlayışları içeren karmaşık ve çok katmanlı bir kavramdır. Yetişkinler, ölümün tüm canlılar için olduğunu, yaşam döngüsünün son aşaması olduğunu, kaçınılmaz ve geri döndürülemez olduğunu ve nihayetinde vücudun işleyişindeki bir bozulmadan kaynaklandığını kabul eder (Slaughter, 2005, 179). Çocukların düşünme biçimleri yetişkinlerden farklıdır. Onların kendi içinde özgün ve yine onlara özgü dünya görüşleri bulunur. Konuyu bu perspektiften ele almak çocuğun dünyasının anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Onların düşünce biçimleri, öğrenme ve algılama kapasitelerini belirleyen genetik, çevresel ve bireysel faktörlere bağlı bilişsel kapasiteleriyle sınırlıdır (Morgan, 1980, 60; Plotnik, 2009, 388).

Çocukların ölüm ve sonuçları hakkındaki fikirlerinin yetişkinlerden farklı olarak kavramsallaştırılması 1940'larda başlamıştır (Anthony, 1940; Schilder - Weschler, 1934) ve literatürde kademeli bir ölüm anlayışı modelinin başlangıcı ortaya çıkmıştır. Nagy, (1948) ufuk açıcı makalesinde 378 çocuğun tepkilerini analiz etmiş ve ölümü anlamının üç gelişimsel aşamasını belirlemiştir. Bunlardan ilki, beş yaşın altındaki çocukların ölümü geri dönüşü olmayan bir şey olarak kabul etmemeleri ve bunun yerine ölümü bir gidiş ya da uyku olarak görmeleri olmuştur. İkincisi, beş ile dokuz yaşları arasında ölüm, yaşamdan ayrı olarak görülmeyip kademeli veya geçici olarak kabul edilmiş ve genellikle ölümün kişileştirilmesini içermiştir (örneğin azrail, ölü adam). Dokuz yaşından sonra ölüm, yaşamın sona erdiği bir süreç olarak kabul edilmiş, evrensel ve kaçınılmaz olduğu da anlaşılmıştır.

Çocukların ölüm anlayışı üzerine 1960'larda ve 1970'lerde, Piagetçi bir bakış açısı gelmiştir. Araştırmalar, çocukların ölüm anlayışının duygusal yönlerinden ziyade bilişsel yönlerine odaklanmış ve ölümü anlamadaki ilerlemeleri, bilişsel gelişim aşamalarının belirteçleri olarak alınan diğer bilişsel becerilerdeki gelişmelere bağlamaya çalışmıştır (Koocher, 1973). Bu araştırma geleneği, çocukların ölümle ilgili kavramsal anlayışlarına erişmek ve bunları ölçmek için yöntemler geliştirmiştir. Araştırmacılar ölüm anlayışının alt bileşenlerini tanımlamışlar ve çocukların ölüm kavramının bu çeşitli unsurlarına dokunan soruları doğru yanıtlaya kapasitelerini büyük ölçüde örtüşmelerine rağmen, farklı alt bileşen kümeleri tanımlamışlardır. Çalışmalara göre, karmaşık ölüm kavramının alt bileşenleri şunları içermektedir: (a) geri döndürülemezlik veya kesinlik (tersinmezlik), ölümlerin hayata geri dönemeyeceği anlayışı; (b) evrensellik (c) kişisel fanilik, (d) kaçınılmazlık, (e) durma, işlevsizlik (f) nedensellik, (g) öngörülemezlik (Slaughter, 2005, 180).

Bu alt bileşenleri kullanmak, araştırmacıların çocukların ölümün hangi yönlerini anladıkları konusunda daha spesifik olmalarına ve ölüm kavramının gelişimi için daha kesin bir gelişimsel yörünge çizmelerine olanak sağlamıştır. Ayrıca, olgun bir ölüm anlayışı, ölüm kavramının tüm alt bileşenlerine hâkim olmak olarak tanımlandı; ancak, farklı araştırmacıların farklı alt bileşenler tanımladığına ve hiçbirinin yukarıda listelenen yedi bileşenin hepsini tek bir çalışmaya dahil etmediğine dikkat edilmelidir. Çalışmalar arasında, oldukça tutarlı bir gelişim modeli ortaya çıktı. Evrensellik ve tersinmezlik alt bileşenleri ilk olarak 5 veya 6 yaşında kazanılır. Böylece çocuklar önce ölümün herkesin başına geldiğini ve ölümlerin tekrar hayata dönemeyeceğini anlarlar. Ustalaşılması gereken son alt bileşenler, durma ve nedensellik: ölümün bedensel işleyişin bozulmasıyla karakterize edildiğini anlamak ve bu nihai çöküşün nedenleri hakkında bilgi sahibi olmak. Bu geleneğe bağlı araştırmacılar, çocukların ölümün tüm alt bileşenlerini kavramadıkları ve bu nedenle en erken 7 yaşından önce ölümü tam olarak anlamadıkları sonucuna vardılar (Kastenbaum, 1967; Koocher, 1973; Slaughter, 2005, 180).

1.1. Ölüm Kavramının Bileşenleri (Alt Kavramlar)

Sözlükte insan, hayvan ya da bitkilerde yaşamın tamamıyla ve kesin bir şekilde sonlanması olarak tanımlanan ölüm; ahirete intikal, sonsuz uyku, memat, mevt, vefat, emrihak, irtihal ve helâk kelimeleriyle eş anlamlıdır (Akalin vd., 2011). Genellikle "ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddî hayat kaynağını yitirmesi" kabilinde tanımlanan ölüm ve (ölüm) sonrası hususundaki düşünce, inanç ve uygulamalar kültürler ve dönemlere göre farklılık göstermektedir. Bu noktada kültürler, inanışlar ve felsefeler ölüme atfedilen manalarla bağlantılı olarak teşekkül etmiştir. Ölümü bir geçiş süreci olarak gören, beden

ya da ruhun çeşitli biçimlerde hayatını devam ettirdiğini düşünen ve ölümü artık bir son olarak addeden inanç formları bulunmaktadır (Agnieszka, 2002, 75; Gürkan, 37). Ölüm ve sürecine dair çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Canlı bir organizmanın kendini yenileme yeteneğini kaybetmesi ya da hayati organlardan biri veya bir kaçının fonksiyonunu tamamen yitirmesiyle yaşamın sona ermesi yapılan tanımların ortak noktası olarak göze çarpmaktadır (Kübler-Ross, 2010, 12).

Bazı alt-bilişsel kavramların ortaya çıkarılmasıyla ölümün tek boyutlu bir kavram olmadığı ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gereken bir olgu olduğu kabul edilmektedir. Araştırma sonuçları ekseninde ölüm kavramının doğru bir şekilde algılanabilmesini sağlayacağı düşünülen bazı alt kavramlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- *Evrensellik (Universality)*: Tüm canlı organizmaların bir gün ölecek olması ve istisna olmaksızın bütün canlıların ölümle yüzleşecek olması.
- *İşlevsizlik-Sonluluk (Nonfunctionality- Finality)*: Ölümün, biyolojik ve psikolojik olarak hareket, duygu, düşünce vb. fonksiyonlarının sona ermesini zorunlu kılması. Ölen bir canlının tekrar hayata dönmemesi.
- *Kaçınılmazlık (Inescapability)- Kapsayıcılık (All-inclusiveness)*: Bütün canlıların yaşamlarını idame ettirmek amacıyla yaptıklarından bağımsız en nihayetinde bir gün ölecek olmaları düşüncesi. Yani her koşulda herkesin bir gün ölecek olması.
- *Geri döndürülemezlik (Irreversibility)*: Hiçbir şekilde hayata tekrar dönmenin imkânsız olması.
- *Nedensellik (Causality)*: Ölümle ilgili her zaman fiziksel ve biyolojik nedenlerin olduğu/olacağı realitesi.
- *Cismaniyetsizlik (Noncorporeal continuation)*: Fiziksel olmayan yaşamı sürdürme, anılarda var olmak. İnsanın beden ölümünden sonraki süreçte bedensel olarak yaşamasından ziyade farklı şekillerde var olması.
- *Önceden Kestirememek- Öngörülemezlik (Unpredictability)*: Bir insanın her an ölebileceği (Kastenbaum, 1967; Koocher, 1973; Koçtak, 2008, 3; Nagy, 1948; Noppe - Noppe, 2004, 98; Toksoy, 2005, 22; Tümlü, 2013).

1.2. Çocukların Ölümü Kavrayışlarını Etkileyen Faktörler

1.2.1. Çocukların Bilişsel Gelişim Özellikleri

Çocukların ölüm kavramını edinmeleri bilişsel gelişim düzeyleriyle yakından ilgilidir. Araştırmalar soyut düşünce evresindeki çocukların ölüm kavramını ve kaçınılmazlık, evrensellik ve fonksiyonsuzluk alt kavramlarını edinme düzeylerinin somut düşünce evresindeki çocuklardan daha yüksek olduğunu göstermiştir (Yılmaz, 2012, 38). Çocuk on yaşında bile somut zihinsel süreçlerin içindedir (Harms, 1944). Ölümün, birinin şahsî ölümü, var olması ve olmaması, bilinç, kesinlik, ebediyet ve gelecek gibi soyut kavramlarla alakalı olduğu söylenebilir (Kastenbaum, 1967). Pek çok gelişim psikoloğu, küçük çocukların doğru ölüm kavramına sahip olmadığı sonucuna varmıştır (Çileli, 2008; Nagy, 1948; Schilder- Weschler, 1934). Piaget'nin (2000) bilişsel gelişim kuramı çok küçük çocuklarda soyut düşünme kapasitesinin eksikliğini gösterir. Çocuklar ölümü geçici ya da tersine çevrilebilir bir durum olarak düşünürler ve ölümü hareketsiz kalma, gözlerini kapatma ya da çekip gitme gibi somut davranışlarla karakterize etme eğilimindedirler. İkinci aşamada (Somut İşlemsel Dönem), çocuklar ölümün geri döndürülemez olduğunu ve tüm canlıların ölmesi gerektiğinin farkındadırlar; fakat ölümün beden dışından gelen somut unsurlardan kaynaklandığını düşünürler ve ölümü yaşam döngüsünün içsel ve doğal bir parçası olarak kabul etmezler (silahlar, kazalar ve kötü mikroplar ölüme neden olur, ancak bunun nasıl gerçekleştiğine dair bir anlayış yoktur). Son aşamada (Soyut İşlemsel Dönem), çocuklar, tüm canlıların yaşam döngüsünde bedensel işlevin durmasıyla karakterize edilen, kaçınılmaz, evrensel bir son aşama olarak ölüme ilişkin bir yetişkin görüşüne sahiptir (Slaughter, 2005, 179).

Çocukların ölüm fikrini kabul etmeleri yavaş ve aşamalı olarak gerçekleşir. Çevresel etkilerin bu sıralamayı değiştirmedeği bilinmektedir. Çocuğun gözünde ölümün farklı manaları bulunur: “ceza”, “hastalık”, “olağanüstü hadise”, “uyku”, “yolculuk” gibi. Dinsel açıklamalar, çocuğun geçmişindeki olumlu ya da olumsuz psikolojik yönlendirmeleri değiştirmeksizin, “yolculuk”, “seyahate çıkma”, “kapıp götürme” gibi diğer sembolik algılama biçimleriyle örtüşür (Hökelekli, 1991, 154).

1.2.2. Çocukların Dinî Gelişim Özellikleri

Çocuklarda dinî gelişim süreci 1950’lerden bu yana gerek Avrupa gerekse de ABD’de pek çok sosyolog ve psikolog tarafından üzerinde durulan bir konu olmuştur (Yapıcı, 2016, 84-85). Ülkemizde ise din psikolojisi ve din eğitimcilerinin çocukların gelişim dönemleri ile ilgili araştırmalar yapmaya başlaması daha yakın tarihlere aittir (Bilici, 2015; Karaca, 2007; Yavuz, 1987). Çocukların ölüme yükledikleri mana ve ölümün onlarda nasıl bir yere tekabül ettiğini anlamak onların dinî gelişim süreçleriyle de doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda çocukların dinî olarak gelişim süreçlerini “ölüm” kavramına yaklaşımları açısından incelemek yerinde olacaktır.

Harms'ın (1944) gerçekçi evresinde çocuklar, ölüm, yaşam savaş gibi olayları antropomorfik bir yaklaşımla değerlendirmektedir. Çocuklar için ölümün kendisi insan biçimli Tanrı/Tanrılar tarafından yaratılmıştır. Elkind'in (1970) korunma ve himaye arayışı döneminde ölümlülüğün ne olduğunu kavrayan çocuklar, süreklilik arzuları, ihtiyaç ve arayışlarına din ve inanç ile cevap bulmaktadır. Zira nesne sürekliliğini kavramaya başlayan çocuklar, ölümün (yani göz önünden kaybolmanın) gerçekte yok olmadığı düşüncesini zihinsel olarak anlamaya başlamıştır. Din duygusunun kaynaklarından birisi de ölümü anlama ve anlamlandırmadır. Buradan hareketle nesne sürekliliğinin dolaylı olarak ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatı fikrini beslediği düşünülmektedir (Yapıcı, 2016, 99). Fowler'ın (2000) inanç gelişim kuramına göre birinci aşamada çocuklar, ölümü sezgisel olarak anlamaktadır.

Bilişsel gelişimleri ilerledikçe çocuklar, benmerkezci algılayış biçimleriyle ebeveynlerinin onları koruyup kollayamayacağını sorgulamaya başlarlar. Zira tıpkı kendilerinde olduğu gibi anne babalarının da ölümle yüzleşecek olduğu gerçekliğinin farkındalığı oluşmaktadır. Böylelikle çocuklar, fanilik (ölümlülük) fikrinin kendilerinde ortaya çıkardığı dehşet duygusunu minimal düzeye indirgeyebilmek adına, mevcut kültür ve toplumun onlara sunduğu çeşitli olanaklardan yararlanarak ölümlü oldukları realitesini bilinçaltının uzak köşelerine atabilmektedir. Kültürel kaygı tamponu işlevi gören benlik değerinin, Dehşet Yönetimi Kuramı açısından insan yaşamının manidar, ehemmiyetli ve sonsuz addedildiği bir kültürel trajediye ve onun bu trajedide önemli bir role sahip olduğuna duyulan inanç olmak üzere iki bileşeni bulunmaktadır (Dinçer, 2017, 18-19).

Gelişimsel açıdan son çocukluk dönemine denk gelen 9-13 yaş arası çocuklar bedensel ve zihinsel gelişimle birlikte soyut kavramları algılamaya, görülmeyen ve aşikâr olmayan varlıklar hakkında düşünmeye hazır hale gelirler (Köylü, 2004). Çocuklukta antropomorfik (Allah'ı insan şeklinde tasavvur etme imajı) olarak gerçekleşen Allah düşüncesi yerini daha sembolik ve soyut bir anlayışa bırakır. Soyut düşünebilme kapasitesi çocuğun dinî konulara ilgisini artırır ve böylece çocuklar dinin özünü anlayabilecek zihinsel performans ve merakla sahip olmaya başlarlar (Atalay, 2005, 87). Dinî uyanış çağı olarak nitelendirilen bu çağda çocuklar, Allah inancıyla birlikte hayatın başlangıcı ve sonu, ölüm sonrası gibi konulara da ilgi duyarlar ve bu durum hakkında daha fazla bilgi isterler (Ratcliff, 2004, 110).

Henüz somut olayları idrak edebilme aşaması içinde yer alan, zaman zaman onu aşmaya çalışan çocuk, ölüm gibi soyut bir kavramı anlarken hayli zorlanacaktır. Daima gizemli tarafı ağır basan ölüm kavramı anlatılırken ahiret inancı devreye girmektedir. Birçok anne çocuklarının "ölen şimdi nereye gitti?" sorusuna "cennete", "Allah'ın yanına gitti" gibi cevaplar verirler. (Konuk, 1994, 92). Çocukları çeşitli nedenlerle ölümle ilgili tartışmalardan uzak tutmak onların bazı şeyleri yanlış algılamasına sebep olabilir. Tutarsız açıklamalar ve kendi farkındalıkları arasındaki zıtlıklar büyüklere karşı bir güvensizlik hissetmelerine yol açar. Ancak daha sonra yaşı ilerleyen çocuklar, aile durumundaki değişiklikten haberdar olup daha fazla üzüntü duymakta ve bu yeni durumla baş etme konusunda zorlanmaktadır (Karaca, 2000, 76). Aynı şekilde, Tanrı'nın korkutucu, acımasız, cezalandırıcı gibi gösterilmesi çocukta bir Tanrı korkusuna yol açabilir. Oysa ölüm de hayatın kabullenildiği gibi doğal bir olgu olarak, olduğu gibi kabul edilebilir (Akpinar, 1988, 15).

1.2.3. Çocukların Yetişkinlerle Ölüm Hakkında İletişimi

Çocukların ölümü algılayışlarının önünde ebeveynlerinin ve öğretmenlerinin onlarla ölüm hakkında kurdukları iletişimin biçimi ve içeriği de etkilidir. Çocuklar ölümü düşünür, merak eder fakat her zaman sorularına uygun ve yeterli cevap alamayabilirler. Örneğin annelerin depresyona bağlı ölüm ve sonrasına ait kaygı düzeyleri arttıkça çocuklarıyla ölüm hakkında konuşmaktan da kaçındıklarını gösteren araştırmalar vardır. Bu da çocukların ölümü kavrayış düzeyini olumsuz etkilemektedir (Çetin, 2015). Diğer yandan ebeveynlerle iletişimde özellikle annenin eğitim düzeyi yükseldikçe çocukların ölümü kavrayışları da artmaktadır (Yılmaz, 2012, 36). Çocukların ölümle ilgili sorularına en çok muhatap olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri nazarında ölüm konusunun öğretiminin mevcut dersin doğrudan hedefi olmaması nedeniyle çocukların sağlıklı bilgilendirilmesinde de yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte dinî, sosyal ve psikolojik ihtiyaçlara dayanan bu sorulara pedagojik bir temel olmadan cevap verilmesi çocuklarda ölüm kaygısı ve korkusunu tetikleyebilmektedir (Şimşek, 2021). Çocuklarla ölüm hakkında konuşurken gelişim dönemleri ve ölümü algılayış biçimleri dikkate alınmalıdır. Onlarla ölüm hakkında açık iletişim kurulmalı, yalan söylenmemeli ve soruları cevapsız bırakılmamalıdır (Taşdelen - Kürtüncü, 2022, 1). Çocuğun ölüm karşısındaki durumuna göre doğrudan konuşmak yerine gelişim dönemine göre resim yapma, hikâyeleştirme, oyun gibi yollara da başvurulabilir (Kıvılcım - Gümüş Doğan, 2014, 83). Bu bağlamda, çocuğun içinde bulunduğu dinî gelişim dönemine göre doğrudan ve açık bir iletişimin kurulması veya resimler, oyunlar ve sembollerle çocuğun iç dünyasını dolaylı olarak ifade etmesine imkân verilmesi önemli görülmektedir.

1.2.4. Çocukların Duygusal Özellikleri

Ölüm, bir yetişkin açısından ne kadar kaygı vericiyse benzer şekilde çocuklar için de kaygı vericidir. Araştırmalar henüz küçük yaşlardaki çocukların bile ölümle ilgili yaşantıları hafızalarında tuttukları ve bu yaşantıların bireyin bütün yaşam yöneliminin bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Ancak bu hislerini ifade etmelerinin önünde birtakım bireysel ve gelişimsel engeller vardır (Yalom, 2014). Yetişkinlerin çocukluk anıları incelendiğinde ölümle ilgili aşikâr düzeyde yaşantılar göze çarpmaktadır. Stanley Hall (1 Şubat 1846 – 24 Nisan 1924), çocuğun olayı yaşadığı esnada duygu durumlarını ifade edebilecek sözel istidatları haiz olmadığından acısını uzun yıllar taşıdığını belirtmektedir (Çileli, 2008, 382). Çocukların ölümle ilgili düşüncelerinin önemli bir kısmı ebeveynlerinin ölümüne ve sevdiklerini kaybetme korkusuna odaklanır (Mahmoodashiri - Khodabakhshi-Koolae, 2020, 15). Yakınlarını kaybeden çocuklarda onların yokluğunun verdiği kaygının yanında kendi hayatının ne olacağına dair endişe de bulunur. Kayıp onlarda suçluluk duygusu, kızgınlık, keder ve depresyon gibi duyguların yaşanmasına da sebep olur (Köylü, 2004, 105-106). Erkek çocukların kız çocuklara göre daha az ölüm kaygısı yaşadığını aynı şekilde herhangi bir hayvan ya da evcil hayvanının ölümünü tecrübe eden çocukların ve kurban kesimine şahit olanların bu konularda deneyimi olmayanlara göre ölüm kaygısı düzeylerinin daha düşük olduğunu gösteren bulgular vardır (Yılmaz, 2013, 182). 4-8 yaş arasındaki çocukların ölüm anlayışlarıyla ölüm kaygılarının incelendiği bir çalışma, daha olgun ölüm anlayışının daha düşük ölüm korkusu seviyeleri ile ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu veriler, ölüm ve ölmeyi biyolojik terimlerle tartışmanın küçük çocuklarda ölüm korkusunu hafifletmenin en iyi yolu olduğuna dair yaygın inancı desteklemektedir (Slaughter - Griffiths, 2007, 525).

1.2.5. Çocukların Bireysel Farklılıkları

Çocukların başta cinsiyet farklılıkları olmak üzere, sosyo-kültürel farklılıkları, ölümle ilgili deneyimleri, zekâ ve gelişimsel farklılıkları gibi değişkenler onların ölüm algısını ve ölümü kavrayışlarını etkilemektedir. 8-13 yaş çocuklarla yapılan bir araştırmada bilişsel gelişim düzeyi ile ölümü kavrama arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu, annenin eğitim durumunun artması ile ölüm kavramı puanının da arttığı belirlenmiştir. Ayrıca kız çocukların ölümün kaçınılmaz olduğu düşüncesi ve işlevsizliğini anlama düzeyleri erkeklerden daha yüksek bulunmuştur (Yılmaz, 2012, 38). Yakınlarını kaybeden veya kendisi ölüm sürecinde olan çocuklar için de ölümün anlaşılması oldukça güçtür. Ölümle yüzleşmek özellikle yaşam sonu sürecindeki çocuklar için anksiyete ve izolasyon anlamına gelebilir. Yetişkinlerle ölüm hakkında sağlıklı iletişim kuramayan çocuklar öfkeli hissederler (Taşdelen - Kürtüncü, 2022, 5).

Çocuk resimleri hem çocukların kendilerini ifade etmesinde hem de yetişkinlerin onların biliş ve duyularını anlamasında oldukça etkili bir yol olarak görülmüştür (Demirel, 2021; Özer, 2018; Tümlü, 2013; Zengin, 2010). Özellikle tanımlanması ve kavranması güç soyut bir olgu olarak ölümün onların zihin ve duygu dünyasındaki yansımalarını görmek için de uygun bir araç olarak düşünülebilir.

2. ÇOCUK RESİMLERİNİN DOĞASI

Resim yapmak çocuğun gelişimsel sürecinde kendiliğinden ortaya çıkan doğal bir beceri aynı zamanda kendini ifade etme biçimidir. Resim yapma faaliyeti çocuğun hem dilsel yetilerinin hem de analitik düşüncesinin gelişimiyle ilgili beyin gelişiminin bir parçasıdır. Çocuk, gelişim sürecinde kendiliğinden resim yapmaya yönelir (Cappacchione, 2012, 30).

Lowenfeld ve Brittain'in (1947) geliştirdiği yaratıcı ve zihinsel gelişim yaklaşımına göre çocuk resimlerinin gelişimi de evresel bir yapıda gerçekleşir. Buna göre: *Karalama Evresi* (2-4 yaş); *Şema Öncesi Evre* (4-7 yaş); *Şematik Evre* (7-9 yaş); *Gerçekçi Evre* (9-11 yaş); *Sahte Gerçekçilik* (11-13 yaş); *Karar Evresi* (13+ ergenlik dönemi) olarak belirlenmiştir. Araştırma grubumuzun kapsamına giren 9-11 yaş -ergenlik öncesi- evresi Lowenfeld ve Brittain tarafından realizmin doğuşu olarak tanımlanır. Çocuk bu dönemde gerçeği yapma kaygısındadır. Resimlerde henüz detaylara (hareketler, kıvrımlar vs.) yer verilmese de anatomik olarak erkek ve kadın figürleri gerçekçi formlara uygundur (Lowenfeld - Brittain, 1947, 183-212). 11-13 yaş arası mantık evresidir. Resimlerde detayların önem kazandığı, olaylarda sebep-sonuç ilişkisinin düşünölmeye başlandığı bu evrede çocukların kaygısı doğruyu çizmektir. Resim çizmek bu yaştaki çocuklar için psikolojik bir ihtiyaçtır. Kız çocuklarının erkeklerden daha önce ergenliğe girmesiyle cinsel kimlikle ilgili farklılıklar da resimlere yansır. Kız çocuklarının not defterlerine çizdiği spontane resimler psikolojik gelişimlerinin göstergesi olarak onların arzularını ve korkularını simgeler. Çocukların kişisel dünyasını yansıtan bu resimler onlar için özeldir. Çizimlerinde özdeşim kurmaya çalıştıkları figürleri -örneğin cesareti temsil eden atlar- kullanan çocuklar bu evrede hareketler, kıvrımlar ve eklem yerlerini daha başarılı bir şekilde resmedebilirler. Ortalama 13 yaşla başlayan ergenlik dönemiyle birlikte çocukların hayatlarında önemli psikolojik değişimlerle birlikte resimlerinde de karar dönemi başlar (Lowenfeld - Brittain, 1947, 220-263). Sanatsal gelişimlerinin bilişsel gelişimlerine göre daha hızlı ilerlediği tespit edilen 13 yaş çocuklarında *renk ögesi uzam* ögesine göre daha öndedir. Ülger'in (2023, 1028)

araştırmasına göre, 13 yaş çocuklarının çizimlerinde gözlemlenen uç boyutlu *biçimler* ve çok yönlü görüş özellikleri, gerçekçi formda tabiatın resme yansıtılmasında önemli öğeler olarak *gerçekçilik* evresiyle tutarlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda gerçeği yakalama çabasının ergenlik döneminde bazı öğrencileri kopya resim yapma yoluna yönelttiğini belirtilmektedir (Geçen, 2018, 78). Cinsiyet açısından bakıldığında 13 yaş seviyesi, çocukların sanatsal ve bilişsel gelişiminde önemli bir değişken olmadığını göstermesi bakımından kayda değerdir (Ülger, 2023, 1029).

Çocukların bilişsel yapısını bilmeden sadece resimlerine bakmak onların dünyalarını anlamak için yeterli olmaz. Lowenfeld ve Brittain'e (1964, 395) göre araştırmacıların bir yandan bir çocuğun çizdiği resme bakarken, çocuk resmiyle alakalı ortaya atılmış genel yargıları ve teorileri dikkate alması gerekirken diğer yandan bu kuramsal genellemelere eleştirel bir gözle bakabilmeyi başarabilmesi gerekmektedir. Ayrıca her çocuğun bilinçaltı, gelişim koşulları farklı ve kendine özgüdür. Çocuk resmiyle ilgili çalışmalar incelenirken karşılaşılan çeşitli önermelere belli bir mesafede durulmalıdır. Örneğin "bacası tüten ev caizen çocuğun, huzurlu bir ev hayatı olan, mutlu bir çocuk olduğu anlaşılır" türünden bir genellemeyle karşılaşmış olabilir. Ancak bu tip yargılara varmadan önce çalışma grubunu oluşturan çocukların hayat standartları göz önünde bulundurulmak zorundadır. Zira büyük şehirlerde büyümüş bir çocuğun ev algılarıyla köy, kasaba ve taşrada büyümüş çocuğun ev algıları birbirinden farklı olacaktır. Bu bağlamda bütün insanlar ve çocukların gerek biyolojik yapısıyla gerekse de çevresel standartlarıyla biricik olduğuna dikkat edilmelidir (Kutluer, 2015, 409). Bu çalışmada literatüre ve mevcut araştırmaların bulgularına dayanarak kuramsal çerçeve çizildikten sonra araştırmanın modeli belirlenmiştir.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada nitel araştırma yaklaşımlarından durum çalışması (case study) deseni kullanılmıştır. Sosyal bilimlerde farklı disiplinler tarafından kullanılan nitel araştırma insan davranışının kompleks ve çok boyutlu yapısı olduğu, ancak bulunduğu ortam içerisinde en iyi şekilde anlaşılabilceği varsayımından hareketle davranışın doğasına uygun farklı bir anlayış benimsenmesi gerektiği tezine dayanmaktadır (Yıldırım- Şimşek, 2016, 42-48).

Durum çalışması, araştırmacının belirli bir zaman diliminde sınırlı sayıda durumu çoklu veri kaynakları (gözlemler, mülakatlar, görsel-işitsel materyaller, belge ve raporlar) ile derinlemesine incelediği ve onlara bağlı temaların tanımlandığı bir yöntemdir. Durum çalışmaları, deneysel yöntemler gibi karşılaştırma yapmak yerine keşif amacı güder. Hipotezleri test etmek veya ilişkileri kanıtlamak yerine olayların ve davranışların kategorilerini tanımlamaya odaklanılır. Gerçek yaşamda, deneysel veya anket yöntemleriyle açıklanamayan ve aralarında nedensel ilişkiler olduğu varsayılan olayları açıklamak, tanımlamak ve keşfetmek için durum çalışmalarının kullanılması, onu diğer araştırma türlerinden ayıran bir özelliktir. Bu çalışmada durum çalışmasının bazı avantajlı analiz yöntemlerinden faydalanılmıştır: *Örnek eşleştirme*, durumdan elde edilen bilgilerin çoğunun belirli teorik önermelerle örtüşmesine imkân tanır. *Açıklayıcı yapı* ise, veri analizi yoluyla durum hakkında bir açıklama geliştirmeyi amaçlayan, zor ve dikkat gerektiren bir süreçtir. *Mantıksal modeller*, elde edilen sonuçların önceden belirlenen önerilerle birleştirilmesini ifade eder; bu süreçte başlangıçta bağımlı değişken olan bir değişken, zamanla bağımsız değişken olarak da kullanılabilir. Son olarak, *çapraz durum sentezi*, birden fazla durum arasında karşılaştırma yaparak benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyar ve bu unsurları ilişkilendirir (Creswell, 2007; Hancock- Algozzine, 2006; Yin, 1984. akt. Subaşı-Okumuş, 2017, 423-424)

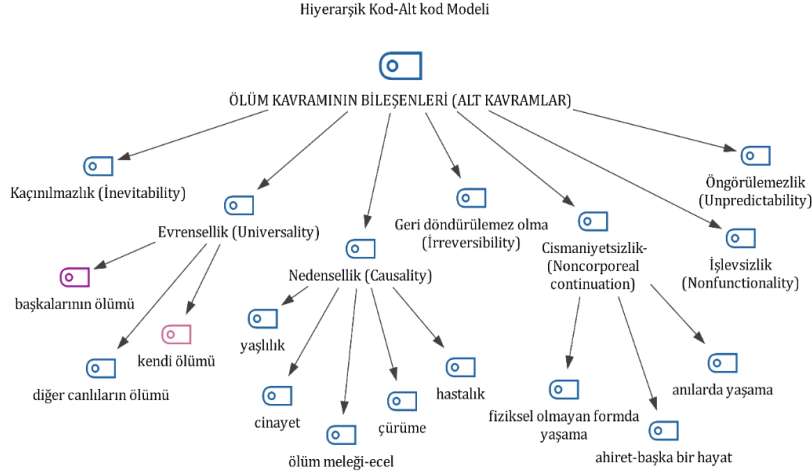
3.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu yaşları 9-13 arasında değişen ve araştırmaya gönüllü olarak katılan çocuklardan oluşmaktadır (n=57). Araştırma grubunun %36,8'i (n=21) erkek; %63,2'si (n=36) kızlardan oluşmaktadır. Yaşlara göre dağılımı; 9 yaş, %8,7 (n=5); 10 yaş, %29,8 (n=17); 11 yaş, %26,3 (n=15); 12 yaş, %12,2 (n=7); 13 yaş, %22,8'dir (n=13). Çalışma grubunun Bilişsel Gelişim Dönemlerine göre dağılımı; Somut İşlemler Dönemi (7-11 yaş), %64,9 (n=37); Soyut İşlemler Dönemi (12+ yaş), %35 (n=20) şeklinde kategorize edilmiştir (Piaget, 2000). 12 ve 13 yaş çocuklarda soyut işlemler döneminin başlaması öngörülür ancak soyut olguların kavranışı bir anda ortaya çıkmaz. Bu geçiş dönemine ait özellikler verilerin analizinde göz önünde bulundurulmuştur.

3.3. Veri Toplama, Kodlama ve Analiz

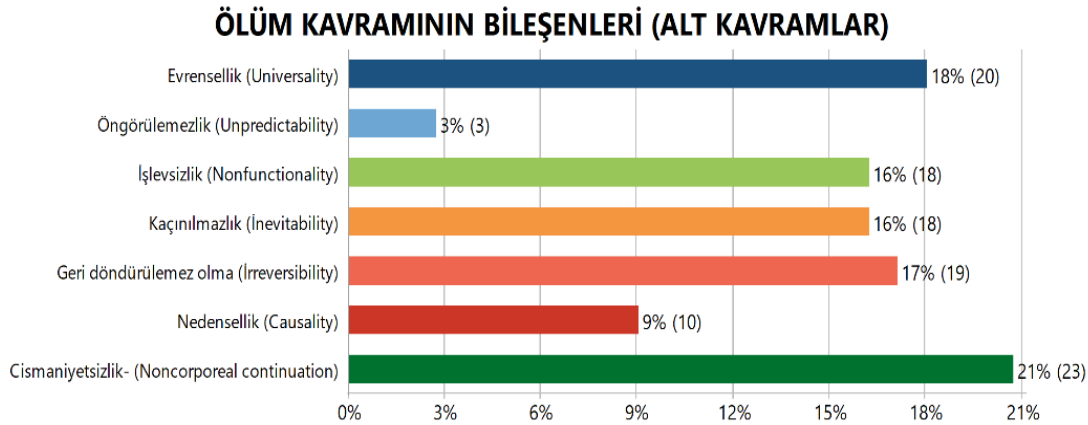
Türkiye'de Müslüman ailelerin çocukları üzerinde gerçekleştirilen araştırmanın verileri 1 Şubat- 31 Mart 2019'da toplanmıştır. Ebeveynlerinden katılım onamı alınan ve uygulamaya katılmaya gönüllü olan çocuklardan serbest zamanlarında ölüm ve hayat hakkında resim çizimleri istenmiştir. Konu hakkında herhangi bir yönlendirmede bulunulmadan diledikleri gibi çizimleri söylenmiştir. Süre ve materyal sınırı konulmayan uygulama, çocuklar resimlerini tamamladığında sona ermiştir.

temalar: mezar ve cenaze töreni (mezar taşı, Kelime-i Şehadet, Azrail, bayrak, cami, cenaze töreni, tabut) ve ölüm sonrası (farklı bir formatta yaşama: kıyamet, ruh, "Ruhuna Fatıha" yazısı, cennet, mezarda yatan adam; dağılma-çürüme: çöp, çöp kutusu, kahverengi renk) ile ilişkilendirilmiştir. *Duygusal temalar*: tek başlılık (yalnızlık, aile), üzüntü (kırık/renksiz kalp, üzgün surat, üzgün adam/kadın, ağlayan anne), korku (tehdit), inkâr ve öfke kodları ile ilişkilendirilmiştir. *Hayat teması*, *hayatın anlamı*: doğum, yaşantı, oyun kodları ile ilişkilendirilmiştir. *Tabiatta yaşam teması*: dünya, bitkiler, hayvanlar kodları ile; *duygusal temalar*: sevinç, sevgi ve mutluluk kodları ile ilişkilendirilmiştir.

Şekil 2: Ölüm Kavramının Bileşenleri (Alt Kavramlar) Hiyerarşik Kod-Alt Kod Modeli

Şekil 2’de yer gösterilen Ölüm Kavramının Bileşenleri, *kaçınılmazlık* (inevitability), *evrensellik* (universality), *nedensellik* (universality), *geri döndürülemez olma* (irreversibility), *cismaniyetsizlik* (noncorporeal continuation), *işlevsizlik* (nonfunctionality), *öngörülemezlik* (unpredictability) alt kavramları ve bunlarla ilişkili olarak en çok tekrarlanan kodlar yer almıştır. Modele göre *evrensellik* alt kavramı, başkalarının ölümü, diğer canlıların ölümü ve kendi ölümlülüğü alt kodlarıyla ilişkilendirilmiştir. *Nedensellik* alt kavramı, yaşlılık, cinayet, ölüm meleği-ecel, çürüme (meyve ya da bitkilerin çürümesi, insan yüzünün dağılması şeklinde resmedilmiştir), hastalık alt kodlarıyla ilişkilendirilmiştir. *Cismaniyetsizlik* alt kodu, fiziksel olmayan formda yaşama, ahiret-başka bir hayat, anılarda yaşama alt kodlarıyla ilişkilendirilmiştir. Ölüm kavramı bileşenleri (alt kavramlar) frekans analizi Şekil 3’te gösterilmiştir.

Şekil 3: Ölüm Kavramının Bileşenleri (Alt Kavramlar) Frekans Analizi Grafiği

Ölüm kavramı alt kavramlarına ait frekans analizi grafiğine göre 9-13 yaş çocuklarının resimlerinde en çok kodlanan alt kavram cismaniyetsizlik (%21) olmuştur. İkinci sırada evrensellik alt kavramı (%18) yer almıştır. Daha sonra sırasıyla geri döndürülemezlik (%17), işlevsizlik (%16), kaçınılmazlık (%16), nedensellik (%9) ve en az kodlanan öngörülemezlik (%3) yer almıştır.

Şekil 4: Ölüm Temasına Ait Kod Bulutu

Şekil 4'te çocukların resimlerinde ölüm temasına ait kodlar gösterilmiş ve kod bulutu analizine göre kodların ağırlıklı dağılımı yer almıştır. Resimlerde en çok tekrarlanan kodun mezar figürüne ait olduğu görülmektedir. Daha sonra ağırlık sırasına göre tabut, yaşlı adam/kadın, kuru ağaç, üzgün adam/kadın, mezar taşı, ruhuna Fatiha yazısı, bayrak, mezar taşı, kan, kuru çiçek/ağaç, baston, kıyamet yazısı, yıkılmış ev, dağılma/çürüme, üzgün surat, saat/ölüm saati, kırık/renksiz kalp, ruh, hasta, Kelime-i Şehadet, Azrail, ambulans, ölüm yaşı, çöp, çöp kutusu, yavrusu ölmüş dinazor, ölüm haberi veren doktor, ağlayan anne kodları yer almıştır.

Şekil 5: Hayat Temasına Ait Kod Bulutu

Şekil 5'te çocukların resimlerinde hayat temasına ait kodlar gösterilmiş ve kod bulutu analizine göre kodların ağırlıklı dağılımı yer almıştır. Resimlerde canlı/meyveli ağaç, mutlu adam/kadın, mutlu surat, ev, bebek, kundakta bebek, bulut, güneş, canlı çiçek, doğum, beşik, yeşil renk, oyuncak, kalp, alışveriş yapan kadın/adam, doğumhane, yarularını besleyen dinazor, kuş, bahçe, yol, araba, kardan adam, oyun/oyun parkı, yemek masası/yiyecek, hastane, doğum tarihi kodları yer almaktadır.

Tablo 1: Cinsiyete Göre Ölüm Kavramı Bileşenleri (Alt Kavramlar) Çapraz Tablo

ÖLÜM KAVRAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER			
Cinsiyet			
Erkek		100,0%	100,0%
Kız	100,0%		100,0%
BİLİŞSEL YAPI			
ÖLÜM KAVRAMININ BİLEŞENLERİ (ALT KAVRAMLAR)			
Evrensellik (Universality)	53,6%	46,4%	100,0%
Öngörülemezlik (Unpredictability)	33,3%	66,7%	100,0%
İşlevsizlik (Nonfunctionality)	41,2%	58,8%	100,0%
Kaçınılmazlık (Inevitability)	47,1%	52,9%	100,0%
Geri döndürülemez olma (Irreversibility)	66,7%	33,3%	100,0%
Nedensellik (Causality)	56,5%	43,5%	100,0%
Cismaniyetsizlik- (Noncorporeal continuation)	57,7%	42,3%	100,0%
Σ TOPLAM	56,6%	43,4%	100,0%
# N= Belgeler/Konuşmacılar	36 (63,2%)	21 (36,8%)	57 (100,0%)

Tablo 1’de sunulan cinsiyet değişkenine göre ölüm kavramı alt kavramları çapraz analizine göre kız çocukların resimlerinde en çok evrensellik (%53,6; n=11), geri döndürülemez olma (%66,7; n=12), nedensellik (%56,5; n=8) ve cismaniyetsizlik (%57,7; n=13) alt kavramlarına ait kodların yer aldığı, erkek çocukların resimlerinde ise öngörülemezlik (%66,7; n=2), işlevsizlik (%58,8; n=10) ve kaçınılmazlık (%52,9; n=9) alt kavramlarının kodlandığı görülmüştür.

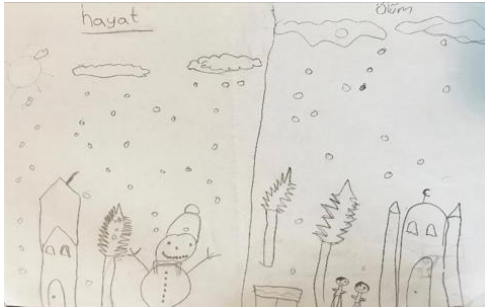
Tablo 2: Bilişsel Gelişim Dönemlerine Göre Ölüm Kavramı Bileşenleri (Alt Kavramlar) Çapraz Tablo

ÖLÜM KAVRAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER			
Bilişsel Gelişim Dönemleri			
Somut İşlemler Dönemi (7-11 yaş)		100,0%	100,0%
Soyut İşlemler Dönemi (12+ yaş)	100,0%		100,0%
BİLİŞSEL YAPI			
ÖLÜM KAVRAMININ BİLEŞENLERİ (ALT KAVRAMLAR)			
Evrensellik (Universality)	35,7%	64,3%	100,0%
Öngörülemezlik (Unpredictability)		100,0%	100,0%
İşlevsizlik (Nonfunctionality)	17,6%	82,4%	100,0%
Kaçınılmazlık (Inevitability)	52,9%	47,1%	100,0%
Geri döndürülemez olma (Irreversibility)	61,1%	38,9%	100,0%
Nedensellik (Causality)	34,8%	65,2%	100,0%
Cismaniyetsizlik- (Noncorporeal continuation)	53,8%	46,2%	100,0%
Σ TOPLAM	39,7%	60,3%	100,0%
# N= Belgeler/Konuşmacılar	20 (35,1%)	37 (64,9%)	57 (100,0%)

Tablo 2’de sunulan bilişsel gelişim dönemleri değişkenine göre ölüm kavramı bileşenleri (alt kavramları) çapraz analizinde 7-11 yaş arası somut işlemler dönemindeki çocukların (%64,9; n=37) resimlerinde en çok evrensellik (%64,3; n=13), öngörülemezlik (%100; n=3), işlevsizlik (%82,4; n=14) ve nedensellik (%65, 2; n=7) alt kavramlarına ait kodlar yer almıştır. 12 yaş ve üstü soyut işlemler dönemindeki (%35,1; n=20) çocukların resimlerinde en çok kaçınılmazlık (%52,9; n=9), geri döndürülemez olma (%61,1; n=11) ve cismaniyetsizlik (%53,8; n=12) alt kavramlarına ait kodlar yer almıştır.

4.2. Cinsiyet, Yaş ve Bilişsel Gelişim Dönemi Farklılarına Göre Örnek Resimler

4.2.1. Somut İşlemler Dönemi (7-11 yaş)

Resim 1: 9 Yaş/Kız

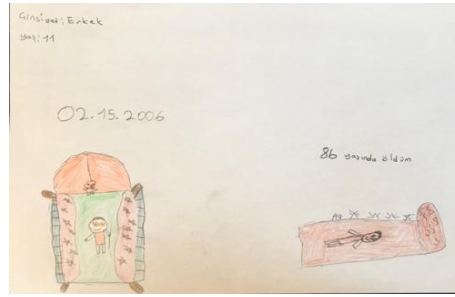

Resim 2: 10 Yaş/Erkek

Yukarıda Somut İşlemler Dönemi (7-11 yaş) gelişim dönemi olarak kodlanan resimlere göre; 9 yaş kız çocuğuna ait Resim 1’de *hayat* temasına ait güneş, bulut, kar, kardan adam, mutlu surat, meyveli ağaç, ev figürleri kodlanmıştır. *Ölüm* temasına ait mezar, cami, bulut, kar, ağaç, insan figürleri kodlanmıştır. *Ölüm* temasına ait alt kavramlardan *cismaniyetsizlik* kodlanmıştır. Resmin hayat ölüm açıklamalarıyla ikiye bölünmüş olması hayat-ölüm ayrımı olarak kodlanmakla birlikte resimde hayat ve ölüm imajınasyonunun bütüncül bir şekilde yer aldığı dikkat çekmektedir. 10 yaş erkek çocuğuna ait Resim 2’de bebek, mutlu adam, yaşlılık, baston, mezar kodları yer almış. Kısaca hayat diye açıklama yer alan resimde hayat ve ölümün ayrılmadığı, gelişimsel ve bütüncül bir olgu olarak düşünüldüğü şeklinde yorumlanmıştır. Resimde ölüm kavramının bileşenlerinde *evrensellik* ve *kaçınılmazlık* alt kodlarının yer aldığı düşünülmektedir.

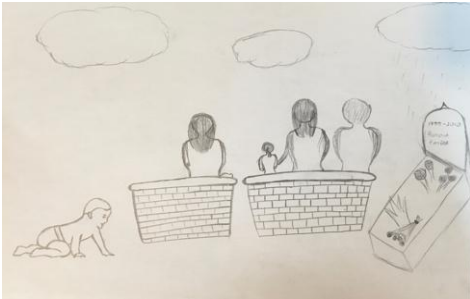
Resim 3: 11 Yaş/Kız

Resim 4: 11 Yaş/Erkek

11 yaş kız çocuğuna ait Resim 3'te ölüm ve hayat ayrımı yapılmamış, güneş, bulut, mutsuz kadın, mezar, mezar taşı, doğum ve ölüm tarihleri, ruhuna Fatiha kodları yer almıştır. Ölümle ilgili olduğu düşünülen duygulardan öfke, üzüntü, tek başınalık kodlanmıştır. Ölümün anlamı olarak *birleşme ya da ayrılma*, ölümün bileşenlerinden *öngörülemeslik* ve *geri döndüremeslik* alt boyutlarının yer aldığı düşünülmektedir. 11 yaş erkek çocuğuna ait Resim 4'te *hayat* temasına ait olduğu düşünülen bebek, bebek, gülen surat, doğum yılı, oyuncak kodları yer almıştır. *Ölüm* temasına ait mezar, mezar taşı, mezarda yatan adam figürleri ve kendi ölüm yaşına ait açıklama yer almaktadır. Resimde ölüm kavramının bileşenlerinden *evrensellik* (kendi ölümü), *kaçınılmazlık* ve *işlevsizlik* alt kavramları kodlanmıştır.

4.2.2. Soyut İşlemler Dönemi (12+ yaş)

Resim 5: 12 Yaş/Kız

Resim 6: 12 Yaş/Erkek

Resim 5'te Soyut İşlemler Dönemi (12+ yaş) kız çocuğunun resminde bebek, aile, mezar, mezar taşı, ruhuna Fatiha yazısı, çiçek figürleri yer almaktadır. *Hayat* ve *ölüm* kavramlarının yaşamın sürmesi ya da kesilmesi, birleşme ya da ayrılık anlamında düşünüldüğü yorumlanmıştır; ölüm kavramının bileşenleri olarak *evrensellik* (başkalarının ölümü), *geri döndüremeslik* ve *cismaniyetsizlik* kodlanmıştır. Ölümle ilgili duygularda ayrılık ve keder olduğu düşünülmektedir. Mezar taşındaki yazıların metafizik varlığı sürdürmeye işaret ettiği, hayatın ve ölümün bütüncül olarak algılandığı düşünülmektedir. 12 yaş erkek çocuğunun resminde soyut düşünce dikkat çekmektedir. Kompozisyonun üçe bölündüğü Resim 6'da mezarlık, ölen yakının isminin yazılı olduğu mezar taşı, mutsuz adam, saat figürleri yer almaktadır. Ölümle ilgili tecrübenin işaret edildiği resimde üzüntü, keder, tek başınalık duyguları ayırt edilmektedir. Sadece ölüm temasına ayrılan resimde ölüm kavramının bileşenlerinden *geri döndüremeslik*, *kaçınılmazlık* ve *cismaniyetsizlik* alt kavramları kodlanmış, "ölüm saati yaklaşıyor" yazısı ölümün, yaşamın sürmesi ya da kesilmesi anlamıyla ilişkilendirilmiştir.

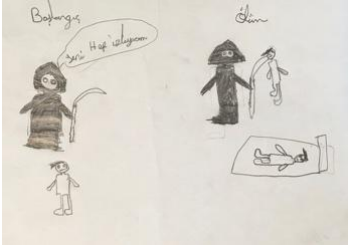
Resim 7: 13 Yaş/Kız

Resim 8: 13 Yaş/Erkek

13 yaş kız çocuğunun resminde (Resim 7) bebek, doğum, aile, hastane çizimleri *hayat* temasına ait kodlar olarak belirlenmiştir. Keskin çizgilerle ayrılmayan hayat ölüm kompozisyonunda *ölüm* temasında cennet, mavi ve yeşil renk, sarıklı adam figürleri yer almaktadır. Hayata dair, sevinç, mutluluk, kutlama, birliktelik duygularının kodlandığı resimde ölüm sonrası metafizik varlığın sürdüğüne dair inanç, cennette, sarıklı (dinî giyim tarzı), yüzü olmayan adam figürleriyle resmedilmiştir. Resimde ölümün anlamı olarak ödül ve ceza, ölüm bileşenlerinden *geri döndüremezlik* alt kodu belirlenmiştir. Dinî öğelerin yer aldığı resimde Soyut İşlemler Dönemi'ne geçiş ayıt edilmektedir. Aynı yaş erkek çocuğunun resminde (Resim 8) aileden birine ait olduğu düşünülen doğum ve ölüm tarihi, ev, aile, beşik, bebek, oyuncak figürleri *hayata* dair kodlar, mezarlık, mezar, yeşil renk ölüme dair kodlar olarak belirlenmiştir. Anne-baba, sevgi sözcükleri, mutlu surat hayata dair mutluluk duygusunun, üzgün surat ölüme dair üzüntünün göstergesi olarak yorumlanmıştır. Mezar başlarında yer alan hilal figürleri, dua olarak düşünülen açılan eller *ölüm* temasına ait dinî öğeler olarak düşünülmektedir. Resimde *evrensellik* ve *cismaniyetsizlik* alt kavramları kodlanmıştır.

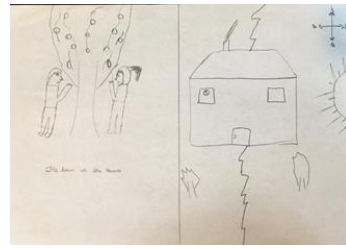
4.2.3. Dinî ve Kültürel Temalara Göre Örnek Resimler

Resim 9: 11 Yaş/Erkek

Resim 10: 10 Yaş/Erkek.

Resim 11: 13 Yaş/Kız

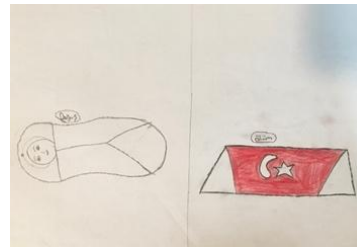
11 yaş erkek çocuğa ait başlangıç ve ölüm şeklinde iki kompozisyonun yer aldığı Resim 9'da siyah pelerinli, elinde kesici bir alet (orak) bulunan, elleri ve ayakları olmayan, açık iri gözleri olan figür ölüm meleği -Azrail- olarak kodlanmıştır. Bu figürün "Seni hep izliyorum/izlicem" ifadesi ölüme ait tehdit ve korku duygusu olarak kodlanmıştır. Ölümün düşman olarak algılandığı düşünülen resimde Azrail ve mezar figürleri dinî temalar olarak kodlanmıştır. 7-11 yaş somut işlemler dönemine ait resimde ölüm kavramının bileşenlerinden *işlevsizlik*, *kaçınılmazlık* ve *geri döndürülemez olma* alt kavramları kodlanmıştır. 10 yaş erkek çocuğa ait Resim 10'da dinî temalarda kodlanan cenaze töreni resmedilmiştir. İmam, tabut, musalla, cenaze namazı, üzgün adam figürlerinin yer aldığı resimde ölüm kavramı bileşenlerinden *evrensellik* ve *işlevsizlik* alt kavramları kodlanmıştır. 13 yaş soyut işlemler dönemi kız çocuğa ait Resim 11'de "Hz. Âdem ve Hz. Havva" olarak belirtilmiş olan erkek ve kadın figürleri dinî temalarda kodlanmıştır. Yanında buldukları meyveli ağacın Kur'an'da tasvir edilen cennette yaklaşılmamasının yasaklandığı ağaç (el-Bakara 2/35) olduğu düşünülmektedir. Güneş, ev, tüten baca, ağaç figürleri ile ikiye bölünen kompozisyon başlangıç ve son teması ile kodlanmıştır.

Resim 12: 10 Yaş/Kız

Resim 13: 10 Yaş/Kız

Resim 14: 13 Yaş/Kız

10 yaş kız çocuğa ait olan Resim 12'de hayat temasıyla ilişkili kodlanan mutlu surat, mutluluk kodları yer almıştır. Ölümle ilgili dinî temalarla ilişkilendirilen "Kıyamet" olarak tasarlanan bölümde yıkılmış evler ve toprak altında yattığı düşünülen insanlar *işlevsizlik* alt kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Somut işlemler döneminde olduğu kabul edilen resimde *evrensellik* alt kavramı da yer almıştır. 10 yaş kız çocuğa ait Resim 13 dört bölüm olarak tasarlanmış ve gelişimsel olarak algılandığı düşünülen hayat temasına ait oyun ve yemek figürlerine yer verilmiştir. Çocukluk, gençlik, yaşlılık bölümlerinin yer aldığı ve yaşamın sürmesi ya da kesilmesi ile kodlanan resmin son bölümünde dinî-kültürel temalarda kodlanan tabut ve bayrak figürlerine yer verilmiştir. 13 yaş soyut işlemler dönemi kız çocuğa ait olan Resim 14, "doğuş" ve "ölüm" olarak belirtilen iki bölüm olarak tasarlanmıştır. Ölüm ve hayat temalarından başlangıç ve son, yaşamın sürmesi ya da kesilmesi temalarıyla ilişkilendirilen resimde doğum, bebek, mutluluk, tabut, bayrak kodları ve *geri döndürülemez olma* ve *kaçınılmazlık* alt kavramları yer almıştır.

SONUÇ

Ölüm kavramı çok boyutlu bir kavramdır ve bazı alt kavramların kazanılmasıyla anlaşılması mümkün olur. Aynı zamanda çocukların büyüdüğü ailevi, dinî ve kültürel çevreden doğrudan etkilenir. Bireysel farklılıklar ve deneyimler de çocuklarda ölüm kavramının gelişim seyrini belirler. Bu çalışmada çocukların dünyasında ölüm ve hayat olguları birlikte ele alınmış, zengin ve somut veriler sunabilecek nitel bir yöntem olan durum çalışması ve resim analizi tekniği kullanılmış ve nitel bulguları nicelleştirme imkânı da sunan özel bir analiz programından (MAXQDA) faydalanılmıştır. Aynı zamanda tamamen soyut kavramlar olan ölüm ve hayatın çocukların zihinsel gelişim açısından kritik bir evrede olduğu, somut bilişsel düşünceden soyut bilişsel düşünceye geçişin gerçekleştiği son çocukluk dönemi kapsamındaki 9-13 yaş arasına odaklanılmıştır.

Çalışma grubundaki 57 çocuğun *ölüm* ve *hayat* hakkında çizdikleri resimlerde ölüm teması, *ölümün anlamı*: başlangıç ve son, yaşamın sürmesi ya da kesilmesi, hayat ölüm ayrımı, düşman olarak ölüm, birleşme ya da ayrılma kodları ile ilişkilendirilmiştir. *Nedensel temalar*: yaşlılık ve hastalık, tabiatla ölüm, şiddet ve kaza ile ilişkilendirilmiştir. *Dinî-kültürel temalar*: mezar ve cenaze töreni ve ölüm sonrası ile ilişkilendirilmiştir. *Duygusal temalar*: tek başlılık, üzüntü, korku, inkâr ve öfke kodları ile ilişkilendirilmiştir. *Hayat* teması, *hayatın anlamı*: doğum, yaşantı, oyun kodları ile ilişkilendirilmiştir. *Tabiatla yaşam* teması: dünya, bitkiler, hayvanlar kodları ile; *duygusal temalar*: sevinç, sevgi ve mutluluk kodları ile ilişkilendirilmiştir (Şekil 1). Aydın, (2015) 4-6 yaş çocuklarının doğum ve ölüm olgusunu kavrayış biçimlerinin sosyokültürel, duygusal, gerçekçi ve hayalî, olmak üzere dört kategoride ve yaşa bağlı olarak farklılaştığını tespit etmiştir. 4-11 yaşındaki İngiliz çocuk ve yetişkin örnekleminde yapılan bir araştırmada 10 yaşına geldiğinde birçok çocuğun ölüm anlayışında gelişmiş bir biyolojik anlayıştan ziyade görünüşte çelişkili olan biyolojik ve doğaüstü fikirlerin -dinsel, ruhsal veya metafiziksel- bir arada olduğunu görülmüştür. Bu bir arada var olan inançların kanıtı, büyük çocuklarda küçük çocuklara göre daha yaygın bulunmuş ve ebeveynlerinin dinî ve manevi inançlarıyla ilişkilendirilmiştir. Sosyoekonomik durum kısmen çocukların biyolojik fikirleriyle ilişkiliyken, bilişsel yetenek ve hastalık ve ölüm deneyiminin daha az önemli rol oynadığı görülmüştür (Panagiotaki vd., 2018, 96). Koytak (2008) 7-11 yaş grubundaki çocuklarda ölüm kavramının gelişimi ve ölüm kaygısını ebeveynlerin ölüm kaygısı ve çocukları ile kurdukları iletişimle ilgili bulmuştur. Araştırmamızda çocukların ölüm ve hayatı biyolojik, dinî ve ailevi temalarla ilişkilendirmeleri literatürle örtüşmektedir.

Araştırma grubunda ölüm kavramının bileşenleri, *kaçınılmazlık*, *evrensellik*, *nedensellik*, *geri döndürülemez olma*, *cismaniyetsizlik*, *işlevsizlik* ve *öngörülemezlik* alt kavramları ve bunlarla ilişkili olarak en çok tekrarlanan kodların yer aldığı hiyerarşik kod-alt kod modeline göre *evrensellik* alt kavramı, başkalarının ölümü, diğer canlıların ölümü ve kendi ölümlülüğü alt kodlarıyla ilişkilendirilmiştir. *Nedensellik* alt kavramı, yaşlılık, cinayet, ölüm meleği- ecel, çürüme (meyve ya da bitkilerin çürümesi, insan yüzünün dağılması şeklinde resmedilmiştir), hastalık alt kodlarıyla ilişkilendirilmiştir. *Cismaniyetsizlik* alt kodu, fiziksel olmayan formda yaşama, ahiret-başka bir hayat, anılarda yaşama alt kodlarıyla ilişkilendirilmiştir (Şekil 2). 4-8 yaş İranlı çocuklarla yapılan çalışmada *evrensellik*, küçük veya çocuk olmak nedeniyle ölümsüzlük, kendi ana-babasının ölümüne inanmamak, kendi ölümüne inanmamak, güçlü hayvanların (dişleri keskin) ölümüne inanmamakla ilişkilendirilmiş ve yaşlanma süreci ölüme eşit görülmüştür (Mahmoodashiri - Khodabakhshi-Koolae, 2020, 13). Akpınar'ın (1988) çalışmasında 9 yaş çocuklarında ölümle ilgili ilk kazanılan kavramın bilişsel gelişimlerine bağlı olarak *evrensellik* kavramı olduğu ve sosyo-kültürel düzeylerinin önemli bir fark yarattığı bulgulanmıştır. Benzer şekilde araştırma grubumuzda ölümün evrenselliğinin küçük yaştaki çocuklara kıyasla daha iyi kavrandığı anlaşılmaktadır. Aynı çalışmada *geri döndürülemez olma*, yerin altına gömülme, hareketsizlik ile tasvir edilmiş, ölen kişinin mucizeler yardımıyla diriltilmesi ve Tanrı'dan istenmesi olasılığı, doktorların ölü kişiyi hayata döndürme yeteneği, fiziksel ve duygusal bakım ile ölümün geciktirilmesi mümkün görülmektedir. *Fonksiyonsuzluk* nefes alamama, hayati fonksiyonların kaybı, yürüyememe veya hareket edememe, gözleri görememe ve açamama, şokun şiddeti yüksekse ölümden sonra acı hissi ile ilişkilendirilmiştir (Mahmoodashiri - Khodabakhshi-Koolae, 2020, 14).

Cinsiyete göre ölüm kavramı alt kavramları çapraz analizine göre kız çocukların resimlerinde en çok *evrensellik*, *geri döndürülemez olma*, *nedensellik* ve *cismaniyetsizlik* alt kavramlarına ait kodların yer aldığı, erkek çocukların resimlerinde ise *öngörülemezlik*, *işlevsizlik* ve *kaçınılmazlık* alt kavramlarının kodlandığı görülmüştür (Tablo 1). Bilişsel gelişim dönemleri değişkenine göre ölüm kavramı bileşenleri (alt kavramları) çapraz analizinde 7-11 yaş arası somut işlemler dönemindeki çocukların resimlerinde en çok *evrensellik*, *öngörülemezlik*, *işlevsizlik* ve *nedensellik* alt kavramlarına ait kodlar yer almıştır. 12 yaş ve üstü soyut işlemler dönemindeki çocukların resimlerinde ise *kaçınılmazlık*, *geri döndürülemezlik* ve *cismaniyetsizlik* alt kavramlarına ait kodlar yer almıştır (Tablo 2). 4-11 yaş İngiliz çocuklarla yapılan ve ebeveynlerin dinî ve manevi inançları, bilişsel yeteneği, sosyoekonomik durumu, hastalık ve ölüm deneyiminin etkisinin de incelendiği çalışmada çocukların ölümün temel yönlerini daha 4-5 yaşlarından itibaren anladıkları ve yaşla birlikte kaçınılmazlık, evrensellik ve nedensellik açıklamalarının giderek biyolojik hale geldiği görüldü. Tersine çevrilemezlik, zihinsel ve fiziksel süreçlerin durması anlayışı da

erken çocukluk döneminde ortaya çıktı, ancak 10 yaşına gelindiğinde birçok çocuğun açıklamaları, biyolojik ve doğaüstü fikirlerin -dinsel, ruhsal veya metafiziksel- bir arada var olduğunu yansıtıyordu (Panagiotaki vd., 2018). Çocukların ölüm kavramını anlamalarının ölüm deneyimine ve yaşa bağlı olarak değişip değişmediğini araştırmak için 7, 9 ve 11 yaşlarındaki çocuklara ölüm kelimesinin anlamını yansıtan bir resim çizdirilmiş ve ölüm kavramı anketi uygulanmıştır. Çalışma çocukların ölüme dair anlam dünyalarının yaş ve geçmiş deneyimlerle ilişki içerisinde olduğunu göstermiştir. Ölüm deneyimi olan çocuklar, deneyimi olmayan akranlarına nazaran daha realist bir ölüm anlayışına sahip görünmektedir. Yaşın etkisiyle ilgili olarak ölümün farklı bileşenlerinin farklı süreçlerle geliştiği görülmüştür (Bonoti vd., 2013, 47).

Araştırmamızda çocukların resimlerinde ölüm temasına ait en çok tekrarlanan kodun mezar figürüne ait olduğu görülmüştür. Daha sonra ağırlık sırasına göre tabut, yaşlı adam/kadın, kuru ağaç, üzgün adam/kadın, mezar taşı, ruhuna Fatıha yazısı, bayrak, mezar taşı, kan, kuru çiçek/ağaç, baston, kıyamet yazısı, yıkılmış ev, dağılma/çürüme, üzgün surat, saat/ölüm saati, kırık/renksiz kalp, ruh, hasta, Kelime-i Şehadet, Azrail, ambulans, ölüm yaşı, çöp, çöp kutusu, yavrusu ölmüş dinazor, ölüm haberi veren doktor, ağlayan anne kodları yer almıştır. Resimlerde hayat temasına ait kodların ağırlıklı dağılımına göre sırasıyla canlı/meyveli ağaç, mutlu adam/kadın, mutlu surat, ev, bebek, kundakta bebek, bulut, güneş, canlı çiçek, doğum, beşik, yeşil renk, oyuncak, kalp, alışveriş yapan kadın/adam, doğumhane, yavrularını besleyen dinazor, kuş, bahçe, yol, araba, kardan adam, oyun/oyun parkı, yemek masası/yiyecek, hastane, doğum tarihi kodları yer almıştır. Çocukların resimlerinde cennet imgesinin incelendiği bir çalışmada yaş ilerledikçe cennetin içeriğine yönelik çizimlerde zorlandıkları, küçük çocuklar cenneti daha özgür ve somut nesnelere çizebiliyorken, daha ileri yaştaki çocukların aile ve sosyo-kültürel yolla edindikleri bilgilere ve dinî aktarımlara başvurdukları görüldü. Çocukların cennet imgelerinde daha çok hemcinslerinden figürler kullandıkları, Tanrı ve meleklerle ait çizimlerinde küçük yaştaki çocukların insansı özellikler (antropomorfik), büyük çocukların semboller kullandıkları görüldü. Ayrıca kız çocukları daha çok manzara resimleri, kelebek, kedi, kuş ve kalp imgeleri kullanırken, erkek çocuklar savaş meydanı ve teknolojik aletler çizmişler ve hayvan resimlerine daha az yer vermişlerdir. Cennet çoğunlukla bir bahçe olarak resmedilmiş, yeşil renk, ağaç, ev, aile bireyleri, gökyüzü, güneş, gökkuşağı, bulut figürlerine yer verilmiştir. Bu durum literatürdeki benzer çalışmalarla uyumludur (Türkmen, 2016, 254-257). Araştırmada çocukların oldukça zengin somut ve sembolik dil kullandıkları, ölüm ve hayat olgusunu kişisel dünyalarından yorumladıkları, ev yaşantısı, doğum, aile bireyleri, dinî ve kültürel öğeler kullandıkları görüldü. Çocukların ölüm ve hayatı bir bütün olarak ele almaları, duygularını resimlerine yansıtmaları, ölüm sonrasına ait tasavvurlarının olması, ruh, cennet, dua gibi içeriklere yer vermeleri ölüm hakkında gelişmiş ve sağlıklı bir algılayışa sahip olduklarını düşündürmektedir. Çocukluk çağında ölüm kavramı, çevresel faktörlerden etkilenen bilişsel bir süreç olarak gelişmektedir. İsrail'deki dört büyük dinî gruba mensup 337 on yaşındaki çocukla yapılan araştırma Hristiyanlık, İslam, Musevilik ve Dürzi (bir İslam mezhebi) gibi semavi dinlerin inançlarını vurgulayan kültürlerarası bir çalışma, Müslüman ve Dürzi çocukların ölüm olgusunu kavramsallaştırma ve başa çıkmada diğer dinlerdeki çocuklara göre daha başarılı olduğunu göstermiştir (Florian - Kravetz, 1985, 174). Ülkemizde yapılan bir araştırmada 5-12 yaş çocuklarının resimlerinde en çok din ve şiddet temalarına en az sembolik öğelere yer verdikleri görülmüştür Tümlü (2013). Yine Uzun'un (2022) yakınlarını kaybetmiş çocuklarla yaptığı çalışmasında resim ve etkinliklere başvurulmuş ve onların ölümü ifade ederken din ve Tanrı'yla ilgili kavramlara yer verdikleri görülmüştür. Araştırmamızda çocukların, cenaze töreni, musalla, Azrail, Kıyamet, imam, cennet, bayrak, tabut gibi temaları kullanmalarını içinde yaşadıkları din ve kültürün onların ölüm algılarını şekillendirdiğini göstermektedir.

Resim çizmek çocukların çok küçük yaşlardan itibaren doğal bir şekilde gelişen eşsiz bir ifade dilidir. Bu araştırmada çocukların ölüm ve hayat hakkında çizdikleri resimlerde cinsiyetlerine, yaşlarına, bilişsel gelişim durumlarına, bireysel tecrübelerine dinî ve kültürel alt yapılarına göre farklı kompozisyonlar ve figürler kullandıkları tespit edilmiştir. Çocukların ölüm algılarının yetişkinlerden farklı olduğuna odaklanan araştırmaların yaklaşık seksen yıllık bir geçmişi olsa da bu konuda kat edilecek uzun bir yol olduğu da görülmektedir. Gelecek çalışmalarda nicel ve nitel verilerin birlikte yorumlanabileceği karma araştırma yöntemleriyle farklı kültür ve dinlerden örneklemelere ulaşılması ve çocuklarla derinlemesine mülakat yapılması daha zengin bulgulara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Katılımcı Onamı: Araştırma verileri 2019'da toplanmış ve çocuklarla doğrudan görüşme yapılmamıştır. Analizler velilerinden yazılı katılımcı onamı alınan çocukların çizdiği resimler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılan tüm katılımcıların velilerinden yazılı onam alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Informed Consent: The research data were collected in 2019 and children were not interviewed directly. The analyses were conducted on the pictures drawn by children who received written consent from their parents. Written informed consent was obtained from the parents of the participants who participated in this study.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Agnieszka, Widera-Wysoczańska. "Everyday Awareness of Death: A Qualitative Investigation". *Journal of Humanistic Psychology* 39/3 (2002), 73-95. <https://doi.org/10.1177/0022167899393008>.
- Akpınar, Nuriye. *Dokuz Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Anthony, Sylvia. *The Child's Discovery of Death, A Study in Child Psychology*. London: Kegan Paul and Co. Ltd., 1940.
- Atalay, Talip. *İlköğretim ve Liselerde Dindarlık (Diyarbakır Örneği)*. İstanbul: Dem Yayınları, 2005.
- Aydın, İlhami Yücel. *48-72 Aylık Çocukların Doğum ve Ölüm Kavramlarını Algılamalarının Gelişimsel Açıdan İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bayer, Lika Lüsü. *Sağlıklı ve Kronik Hastalığı Olan Çocukların Ölüm Kavramları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Çocuk Sağlığı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Bonoti, Fotini vd. "Exploring Children's Understanding of Death: Through Drawings and The Death Concept Questionnaire". *Death Stud.* 37/1 (2013), 47-60. <https://doi.org/10.1080/07481187.2011.623216>
- Cappacchione, Lucia. *Sanat Terapisiyle İyileşmek*. çev. Duygu Özen. İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 2012.
- Çetin, Nilay. *Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması*. İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çileli, Meral. "Ölüm". *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*. ed. Bekir Onur. Ankara: İmge Yayınevi, 2008.
- Diñçer, Duygu. "Dehşet Yönetimi Kuramı'nda Yaşam ve Ölüm". *Yaşam ve Ölüm Felsefesi*. ed. Kadir Çüçen. 11-23. Ankara: Sentez Yayıncılık, 2017.
- Florian, Victor- Kravetz, Shlomo. "Children's Concepts of Death: A Cross-Cultural Comparison among Muslims, Druze, Christians, and Jews in Israel". *Journal of Cross-Cultural Psychology* 16/2 (1985), 174-189. <https://doi.org/10.1177/0022002185016002003>
- Geçen, Fahrettin. "Çocuğun Gelişim Basamaklarına Göre Figürleri Ele Alma Biçimleri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5/10 (2018), 60-83.
- Gürkan, Saime Leyla. *Ölüm*. Erişim 02 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/olum#1>
- Hökelekli, Hayati. "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1991), 151-165.
- Kastenbaum, Robert. "The Child's Understanding of Death: How Does It Develop?" *Explaining Death to Children*. ed. Early A. Grollman. 80-109. Boston: Beacon Press, 1967.
- Kıvılcım, Meltem - Gümüş Doğan, Derya. "Çocuk ve Ölüm". *Journal of Turgut Ozal Medical Center* 21/1 (2014), 80-85.
- Koocher, Gerald P. "Childhood, "Death and Cognitive Development"". *Developmental Psychology* 9 (1973), 369-375. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0034917>
- Koytak, Nazlı Sinem. *7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Köylü, Mustafa. "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve 'Ölüm Eğitimi'". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2004), 95-120.
- Kutluer, Görkem. "Gelişim Süreçlerinde Çocuk Resminin Yeri". *Ekev Akademi Dergisi* 19/63 (2015), 403-410.
- Kübler-Ross, Elisabeth. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. çev. Ekin Uşşaklı. Ankara: April Yayıncılık, 2010.
- Lowenfeld, Victor - Brittain, W. Lambert. *Brittain, W. Lambert. Creative and Mental Growth- The Classic Statement of Children's Creative Expression Through Art*. <https://ia800702.us.archive.org/10/items/creativementalgr00/creativementalgr00.pdf>: The Macmillan Company, Fourth

- Edition., 1947.
- Mahmoodashiri, Rezvan - Khodabakhshi-Koolae, Anahita. "Explaining the Concept of Death from the Perspective of Children Aged 4 to 8: A Descriptive Phenomenological Study". *Journal of Qualitative Research in Health Sciences* 9/1 (2020), 10-17. <https://doi.org/10.22062/jqr.2020.90998>
- Morgan, Clifford T. *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, 1980.
- Nagy, Maria. "The Child's Theories Concerning Death". *Journal of Genetic Psychology* 83 (1948), 199-216. <https://doi.org/10.1080/08856559.1948.10533458>
- Noppe, Illene Cupit - Noppe, Lloyd D. "Adolescent Experiences with Death: Letting Go of Immortality". *Journal of Mental Health Counseling* 26/2 (2004), 146-167. <https://doi.org/10.17744/mehc.26.2.py2tk0kmay1ukc3v>
- Özer, Gizem. "Çocukları Tanıma ve Değerlendirmede Projektif Testler". *Erken Çocuklukta Çocuğu Tanıma ve Değerlendirme*. ed. Oğuz Serdar Kesicioğlu vd. 177-190. Ankara: Eğiten Kitap, 2018.
- Panagiotaki, Georgia vd. "Children's and Adults' Understanding of Death: Cognitive, Parental, and Experiential Influences". *J Exp Child Psychology* 166 (2018), 96-115. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2017.07.014>
- Piaget, Jean. *Çocukta Zihinsel Gelişim*. çev. Hüsen Portakal. İstanbul: Cem Yayınları, 2000.
- Plotnik, Rod. *Psikoloji'ye Giriş*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Schilder, Paul - Weschler, David. "The Attitude of Children Towards Death". *Journal of Genetic Psychology* 45 (1934), 406-451. <https://doi.org/10.1080/08856559.1934.10533137>
- Subaşı, Münevver- Okumuş, Kübra. "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2017), 419-426.
- Slaughter, Virginia. "Young Children's Understanding of Death". *Australian Psychologist* 40/3 (2005), 179-186. <https://doi.org/10.1080/00050060500243426>
- Slaughter, Virginia - Griffiths, Maya. "Death 'Understanding and Fear of Death in Young Children'". *Clinical Child Psychology and Psychiatry* 12/4 (2007), 525-535. <https://doi.org/10.1177/1359104507080980>
- Şimşek, Vahdettin. *DKAB Öğretmenlerine Göre Din Derslerinde Ölüm Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Taşdelen, Yeliz - Kürtüncü, Meltem. "Çocuklarda Yaşam Sonu Bakım ve İyi Ölüm Kavramı". *Medical Journal of Western Black Sea* 6/1 (2022), 1-8. <https://doi.org/10.29058/mjwbs.1037391>
- Toksoy, Şafak Ebru. *Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal Etkileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Tümlü, Cem. *5-12 Yaş Aralığındaki Çocukların Ölüm Algısını İfade Biçimlerinin İncelenmesi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Türkmen, Kübra. *Çocuklarda Cennet İmgesi (Türkiye ve Almanya Karşılaştırması)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Uzun, Fatma Zehra. *Yas Danışmanlığı ve Yas Sürecinde Manevi Danışmanlık*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Ülger, Kani. "13 Yaş Çocuk Çizimlerinin Lowenfeld'in Sanatsal Gelişim Evreleri ile Piaget'in Bilişsel Gelişim Kuramına Göre İncelenmesi". *Milli Eğitim Dergisi* 52/238 (2023), 1011-1034. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.1107252>
- Yalom, Irwin D. *Varoluşçu Psikoterapi*. çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2014.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Yılmaz, Sema. "8-13 Yaş Çocuklarının Bilişsel Gelişiminde Ölüm Kavramı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2012), 9-42.
- Yılmaz, Sema. "Çocuklarda 'Ölüm Kaygısı'nın Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Bilimname* 25/2 (2013), 169-189. *Ölüm*. Erişim 01 Mayıs 2023. <https://sozluk.gov.tr>
- Zengin, Halise Kader. "Almanya'daki Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi: Âdem ve Havva Kıssası- Yaratılışı, Cennetten Çıkarılışları- Bağlamında 1-4., 6. Sınıf Çocukları Üzerine Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 213-248.

EXTENDED SUMMARY

Children include death in their dreams, games and drawings. How children conceive of death determines their ties with life. In the same way, thinking about death and life, which seem to be opposites of each other, helps them to reach a complementary understanding. For this reason, it is important to scientifically examine the phenomenon of death and life in the world of children. Death is an inevitable reality for children as well as adults, but their realization of the reality of death does not happen suddenly and easily, it follows a developmental process. Children's understanding and perception of death are also related to variables such as age, gender, ability to think abstractly, understanding some sub-concepts about death, communicating with parents and teachers about death, experiences related to death, and religious development. Children's understanding of death is also related to their perception of the components of the concept of death. These components are in related research; *universality, non-functionality-finality, inescapability, irreversibility, causality, noncorporeal continuation, and unpredictability*. Art is thought to be a powerful tool for children to express their thoughts, feelings and experiences. Children's pictures can open a wide window to their inner world and help us understand their perspectives on life and death. In this study, it was investigated how children understand and imagine death and life. Picture analysis technique was used in the research in which the projective method, one of the qualitative research designs, was used with a case study design from qualitative research approaches. For the research conducted with the children of Muslim families in Türkiye in 2019, 57 children with parental consent aged between 9-13 were asked to draw pictures about death and life. The pictures were analyzed through thematic analysis, which is an interpretive phenomenological analysis technique, and thematically analyzed. MAXQDA 2022 qualitative data analysis software program was used for analysis. Literature and creative coding were used in the coding and thematization of the pictures. It has been observed that children use different compositions and figures according to their gender, age, cognitive developmental periods, individual experiences, and religious and cultural backgrounds in the pictures they draw about death and life. Concrete and abstract themes in the pictures analysed in the light of the literature were coded and hierarchical code models, code clouds, and cross-analyses according to gender and developmental period differences were presented. According to individual differences, examples from the pictures were presented and interpreted considering the findings. As a result, the concept of death in children's paintings about *death* and *life* is divided into four main themes: *The meaning of death*: the beginning and the end, the continuation or cessation of life, the separation of life and death, death as an enemy, is associated with the codes of union or separation. *Causal themes* are associated with old age and disease, death of nature, violence, and accidents. *Religious-cultural themes*: associated with burial, funeral ceremony, and afterlife. *Emotional themes* were associated with codes of loneliness, sadness, fear, denial, and anger. The concept of *life* has also been associated with three main themes: *The meaning of life*: birth, life, and game codes. The theme of *life in nature*: earth, plants, and animals with their codes; *emotional themes*: associated with codes of joy, love, and happiness. According to the hierarchical code-subcode model, in which the components of the concept of death and the most repeated codes associated with them, the *universality* sub-concept was associated with the death of others, the death of other living things and its mortality. The *causality* sub-concept has been associated with the sub-codes of old age, murder, angel of death ('Azraël') - fate, decay (pictured as the decay of fruits or plants, disintegration of the human face), and disease. The subcode of *noncorporeal continuation* is associated with subcodes of living in non-physical form, afterlife-another life, and living in memories. According to the cross-analysis of the sub-concepts of death by gender, it was seen that the codes of the sub-concepts of *universality, irreversibility, causality* and *noncorporeal continuation* were mostly included in the paintings of girls, while the sub-concepts of *unpredictability, non-functionality-finality* and *inevitability* were coded in the paintings of boys. In the cross-analysis of the death concept components (sub-concepts) according to the cognitive-developmental periods' variable, the codes belonging to the sub-concepts of *universality, unpredictability, non-functionality-finality* and *causality* were mostly included in the drawings of children in the concrete operational period between the ages of 7-11. In the paintings of children aged 12 and over, the codes of the sub-concepts of *inescapability, irreversibility* and *noncorporeal continuation* were included. The use of themes such as funeral ceremony, muşallâ, 'Azraël', Apocalypse, imâm, (religious leader-official), heaven, flag, and coffin in the study conducted with a Muslim-Turkish sample shows that they internalize the perception of death in the religion and culture they live in.